

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЯВУ ГОТІВ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ В III ст. н.е.

У III-IV ст. н.е. на території Східної Європи проходили складні процеси, відомі в історії як „Велике переселення народів”. У вирі цих подій опинився і Кримський півострів, де у цей час докорінно змінилась етнічна ситуація, а також політичні (припинили існування Боспорська та Скіфська держави) й економічні обставини. Саме тоді у Криму простежується сильний римський вплив, який здійснюється через присутні в містах військові гарнізони. Крім цього, важливе значення мала поява германських і сарматських племен, які поступово проникали на територію півострова.

Роль цих племен в історії Криму була різною, їх взаємини з місцевим населенням — складними та різноманітними. Одні племена вступали в союз із тубільцями, інші — ворогували. Одні племена майже не справили помітного впливу на культуру автохтонного населення, інші ж залишили досить помітний слід у етногенезі, треті — докорінно вплинули на культуру, взяли участь у формуванні наступних поколінь, і, нарешті, значення деяких дотепер не зовсім з'ясоване.

Одним із епізодів цих складних і тривалих подій у Криму можна назвати вторгнення на півострів у другій половині III ст. н.е. готських племен. Проте не всі дослідники, які торкалися цієї теми, однозначно вказують шляхи проникнення готів на півострів і визначають місця, де готи мали залишити сліди свого перебування на території Криму. Це пояснюється тим, що до недавнього часу роль германців у політичних подіях, які відбувалися в Тавриці, і значення їх в етногенезі ранньосередньовічного Криму недооцінювалися.

Тому, спираючись на результати останніх археологічних та наукових досліджень, необхідно зважено підійти до цієї проблеми.

Насамперед розглянемо ситуацію у Північному Причорномор'ї, яка передувала германській міграції на територію Криму.

Вперше згадують готів у Приазов'ї античні джерела, зокрема, на Боспорі при описі подій 50-х рр. III ст. н.е., у Нижньому Подунав'ї — під 238 р., на інших причорноморських землях, а саме на Нижньому Подністров'ї — під 269 р.¹, однак вони не вказують початкової дати появи готів у тому чи іншому регіоні.

„Гетика“ Йордана містить лише легендарні свідчення, що відображають готську фольклорну традицію. Ці свідчення точно не датовані і частково перевіряються при зіставленні з античними даними про місця перебування готів².

¹ Моммзен Т. История Рима: В 5 т. М., 1949. Т. 5. С. 206-207; Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. М., 1954. С. 95-97, 100, 124.

² Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь. К., 1990. С. 40.

На підставі повідомлень Йордана, можна стверджувати, що готи прийшли з верхів'я Вісли через землі Скіфії на південь, перейшли на лівий берег Дніпра (між сучасними містами Дніпропетровськ і Запоріжжя або в районі Каховки) і, підкоривши племена спалів, осіли в Північному Приазов'ї, у лісовій місцевості з великою кількістю річок (Iord. Get., 27, 28)³.

Першим місцем розселення готів Йордан називає „Скіфську землю біля Меотійського болота“ (Iord. Get., 38). Про перебування готів у цій області згадували також Стефан Візантійський (кін. VI — поч. VII ст.) (Steph. Byz., 212,8)⁴ і Вописк (SHA. Aurelian, 16,4)⁵.

Давньогерманська фольклорна традиція, відображена скандинавськими джерелами, районом раннього проживання германців називає Дон (Танаїс)⁶. Історик Амміан Марцеллін вказував, що „межі Германаріха“, тобто східне пограниччя готського союзу, починалися на захід від району перебування „аланів-танаїтів“, переможених у 375 р. гунами, які вдерлися до Східної Європи (Amm. Marc., XXX, 3,1)⁷. Назва аланів тут свідчить про те, що вони жили в Подонні і Приазов'ї, напевно, по сусідству з готами.

Називаючи область Меотиди як першу зупинку готів, Йордан не пояснює, де саме в тому районі знаходилися їхні „перші стоянки“. Немає про це свідчень і в інших авторів. Можливо, це було північно-західне Приазов'я.

О.Скржинська вказувала, що саме цей район Йордан визначав у дуже широкому розумінні, як „готські межі“ і „Скіфська земля“⁸. Т. Левіцький вважає, що більш ймовірним є проживання готів на північному узбережжі Азовського моря⁹.

Отже, повідомлення Йордана про Меотійський район проживання готів, очевидно, відображає реальність їх перебування на Приазов'ї, поруч з аланами, герулами та іншими племенами.

Археологічні матеріали підтверджують, що в 40-х рр. III ст. у районі Меотиди відбуваються масові міграції племен, в яких активну участь беруть і остготи. Оселившись у Північному Причорномор'ї, вони створюють опорні пункти для розгортання своїх сухопутних і морських сил¹⁰, а також очолюють збройні племінні об'єднання місцевих, зокрема сарматських, племен¹¹.

Усіх їх деякі давні автори називали спільною умовною назвою „скіфи“, як прийнято було за традицією іменувати жителів Північного Причорно-

³ *Iordanis. Romana et Getica* / Rec. Th. Mommsen. Berolini, 1884.

⁴ *Stephani Byzantii. Ethnicorum quae supersunt* / Rec. A. Meineki. Berolini, 1849.

⁵ *Scriptores Historiae Augustae* / Ed. E. Hohl. Leipzig, 1927. Vol. I-II.

⁶ *Стурлусон С. Круг земной*. М., 1980. С. 11.

⁷ *Ammianus Marcellinus. Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt* / Ed. W. Scyfarth. Lipsiae; Teubner, 1978. Vol. I-II.

⁸ *Скржинская Е. Ч. Комментарий к Йордану // Йордан. О происхождении и деяниях гетов*. М., 1960. С. 274.

⁹ *Lewicki T. Zagadnienie gotów na Krymie // Przegląd Zachodni*. Poznań, 1951, R. VII. T. 2. № 5/6. S. 80.

¹⁰ *Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии*. М., 1978. С. 162.

¹¹ *Lewicki T. Zagadnienie gotów na Krymie...* S. 80.

мор'я навіть тоді, коли там основним населенням стали не скіфи, а сарматсько-аланські племена.

Слід враховувати, що найчастіше термін „скіфи“ мав загальне значення і одночасно поширювався на різні етнічні племена¹².

Нам не відома точна дата появи готів на узбережжі Азовського моря, але, можливо, що це відбулося не пізніше появи їх у Подунав'ї. Це не означає, що готи просунулися з Дунаю. Мабуть, має рацію В. Буданова, припускаючи, що до Приазов'я прийшло окреме утруповання готів з півночі¹³.

Протягом III ст. воєнні дружини племен готського союзу атакували міста на північних берегах Чорного і Азовського морів. Розгромивши Ольвію, Козирку, частину нижньодніпровських пізньоскіфських городищ (Знаменське, Гаврилівське та ін.), вони наприкінці 40-х рр. III ст. остаточно оволоділи Танаїсом — основною торговельною та військовою базою Боспорського царства на крайньому північному кордоні його володінь. Тоді ж небезпека починала загрожувати і головним життєвим центрам Боспору в районі Керченської протоки.

Слід відзначити, що східні кордони Боспорської держави постійно відчували якийсь тиск сарматських племен. Мабуть, їх втручанням пояснюється одночасна загибель багатьох боспорських фортець на Таманському півострові ще на початку II ст. н.е.¹⁴ Можливо, сармати потрапляють на територію Таврики і зосереджуються спочатку в східній її частині, поступово зливаючись із місцевим населенням.

Зі середини III ст. остготи, які мешкали на північ від Азовського моря по сусідству із германським племенем герулів¹⁵, що займали західний берег Приазов'я, і сарматським, напевно боранів¹⁶, починають проникати до Криму.

Питання про появу остготів на території Кримського півострова досить активно розглядалося у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дослідники, спираючись на дані писемних та археологічних джерел, по-різному трактували напрямки германської експансії. Так, В. Гайдукевич вважав, що одночасно з виходом на Дон та Азовське море готи проникають у Крим з півночі, що загрожувало Боспору як з моря, так і з суші¹⁷. На думку Т. Левицького, готські племена починають експансію до Криму саме з боку Боспору¹⁸. Певною мірою перегукується з цими думками і позиція І. Баранова, який підкреслює, що з походами готського племінного союзу хронологічно збігається руйнування більшості укріплень і всіх поселень європейської частини Боспору¹⁹. У свою чергу В. Буданова відзначає вірогід-

¹² Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. М., 1990. С. 68.

¹³ Буданова В. П. Передвижения готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. // Вестник древней истории. 1982. №2. С. 157-159.

¹⁴ Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984. С. 19.

¹⁵ Loewe R. Die Krimgotenfrage // Indogermanische Forschungen. Berlin, 1902-1903. Bd. XIII. S. 45-46.

¹⁶ Schmidt L. Geschichte der deutschen Stamme bis zum Ausgang der Volkerwanderung. Munchen, 1934. Bd. 1: Die Ostgermanen. S. 66-67.

¹⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.; Ленинград, 1948. С. 443.

¹⁸ Lewicki T. Zagadnienie gotów na Krumie... S. 78.

¹⁹ Баранов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма // Археология УССР. К., 1986. Т. 3. С. 232.

ність проникнення готів до Боспорської держави по північному узбережжі Азовського моря²⁰.

Намагаючись встановити час появи германців на території Кримського півострова, М. Тіханова вказувала, що в середині III ст. змішані загони остготів попрямували вздовж узбережжя Чорного моря на схід, до берегів Меотіди, у межі Боспорського царства. Якесь невелика їх частина вирушила до Криму, де утрималася в південно-східній частині Кримського нагір'я. Змішавшись з місцевим населенням, ці загони осідають не лише в горах і передгір'ях, але просуваються також до морського узбережжя, на південний берег Таврики, а згодом, зруйнувавши північно-західні форпости Боспорського царства, поступово проникають у район Пантикапею²¹. Цю точку зору підтримав І. Піоро, вважаючи, що готи потрапили в південно-західну Таврику і на Керченський півострів морем, з областей Нижнього Подніпров'я і Подністров'я²².

До подібних висновків прийшов і А. Васильєв, на думку якого остаточний перехід Боспору до готів припав на кінець IV ст. Автор стверджує, що це було цілком природно, бо „східна частина Кримського півострова вже перебувала в їх руках з середини III ст. і утвердження готів на березі Кімерійського Боспору лише завершило загальний готський рух на півострові в східному напрямку“²³.

Є. Веймарн припускав, що готи не могли прийти до Криму з півночі, оскільки вони (за Йорданом) — не кочівники-степовики, їм було нелегко долати степові простори²⁴. Вчений пропонував такі варіанти проникнення готів: з гирла Дніпра до південно-західної Таврики і з території Боспору на південний берег півострова під час морських походів вздовж берегів Чорного моря²⁵.

Іншу позицію займав у цьому питанні О. Домбровський, ствержуючи, що готи з'являються на південному узбережжі Криму тоді, коли переходять з півночі головне пасмо Кримських гір²⁶.

На нашу думку, найбільш аргументовано розв'язала питання про появу германців у Криму Т. Висотська, виділивши три основні напрямки їх проникнення: через Перекопський перешийок, по Азовському морю і від гирла Дніпра до північно-західних берегів Таврики²⁷. Для обґрунтування розглянемо ці напрямки детальніше.

²⁰ Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов... С. 76.

²¹ Тиханова М. А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР М., 1953. №34. С. 322-323.

²² Піоро І. С. Готы в Юго-Западном Крыму // Открытия молодых археологов Украины. К., 1976. Вып. 2. С. 6-8; Піоро І. С. Етнічна належність Ай-Тодорського могильника // Вісник Київського університету. Сер. історична. 1973. №157 С. 92-99.

²³ Vasilev A. A. The Goths in the Crimea. Cambridge, 1936. P. 289.

²⁴ Веймарн Є. В. Одне з важливих питань ранньосередньовічної історії Криму // Середні віки на Україні. К., 1971. Вип. 1. С. 62.

²⁵ Веймарн Є. В. Одне з важливих питань... С. 62-63.

²⁶ Дорогой тысячелетий / Отв. ред.-сост. О. И. Домбровский. Симферополь, 1966. С. 52.

²⁷ Висотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. К., 1972. С. 187.

Безперечно, перший шлях, яким готи могли потрапити до Криму, пролягав через Перекопський перешийок. Продовжуючи за інерцією рухатися на південь, готські племена ще в першій половині III ст., знищивши укріплення на перешийку, заглиблюються на територію півострова, де, вірогідно, діляться на два угруповання. Одне із них завдає серйозного удару Скіфській державі, а інше потрапляє до Європейського Боспору.

Про це свідчить рагтове і повне руйнування скіфських поселень у передгір'ї Південно-Західного Криму, в тому числі городищ Неаполя Скіфського, Альма-Кермена, Усть-Альмінського та ін. Припиняють функціонування і пізньоскіфські могилиники: некрополь Неаполя, могилиник біля с. Завітне, Усть-Альмінський, Бельбек II, III, IV та ін.²⁸

Першою половиною III ст. датується більшість скарбів римських та боспорських монет, знайдених на території Кримської Скіфії (Неаполь, Чокурча, Бей-Елі) і на Боспорі²⁹. Пізні монети Неапольського скарбу в Чокурчі датуються 218 р., скарбу Бей-Елі — 22 р., пізні монети Керченського скарбу належать до періоду правління Галена (253-268)³⁰, а пізні монети скарбу біля с. Семенівка — 267 р. н.е.³¹

Готські дружини, потрапивши на Європейський Боспор, розгромили чимало міст (Ілурат, Кіммерік, Мірмекій та ін.) і, очевидно, вирушили далі, на південний берег³². Частина їх осіла там, злившись із місцевим населенням, частина в союзі з іншими племенами, у тому числі з аланами, вдерлася на територію Римської імперії³³.

Другим основним напрямком проникнення готів до Криму міг бути шлях на Боспор, що проходив по Азовському морю. Хронологічно він був трохи пізніше.

Одночасно з виходом на Дон і Азовське море готи, використовуючи захоплений флот Танаїса, починають новий наступ на Боспорське царство. Щкаво, що боспорці не лише пропустили готсько-боранську-герульську флотилію на Чорне море через контрольовану ними Керченську протоку, але навіть надали їм великі кораблі, що уможливило напади варварів на Фасіс і Трапезунд у 256-257 рр. н.е.

На думку Т. Левицького і Х. Вольфрама, саме ці роки знаменують початок проникнення остготів до Таврики морським шляхом³⁴. Археологічно їх присутність на території Східного Криму ілюструється знахідками черняхівської кераміки і фібул, умбонами щитів так званого шшеворського типу, великих ромбічних і орлиноголових пряжок, характерних для германського жіночого костюму³⁵.

²⁸ Пиоро И. С. Крымская Готия: очерки этнической истории населения Крыма в позднеимперский период и раннее средневековье. К., 1990. С. 30-42.

²⁹ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. М., 1961. С. 63-65.

³⁰ Там же. С. 64.

³¹ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. М., 1966. С. 187.

³² Высотская Т. Н. Поздние скифы... С. 187.

³³ Там же. С. 188.

³⁴ Lewicki T. Zagadnienie gotów na Krymie... S. 78; Wolfram H. Die Goten: von der Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jhs. München, 1990. S. 61.

³⁵ Пиоро И. С. Крымская Готия... С. 55-60.

У 50-70-х рр. III ст. загопи боранів, остготів, герулів, користуючись боспорськими гаванями та базами, на кораблях боспорського флоту здійснювали набіги на грецькі прибережні міста. На боспорському престолі у цей час з'являються особи, які не належать до традиційної царської династії. Вони були тісно пов'язані з варварськими племенами, деколи — навіть їх вождями. Таким правителем був цар Фарсанз, який чеканив у Боспорі монету в 253-254 рр. і, мабуть, цар Хедосбій³⁶.

Внаслідок діяльності варварів по Чорному морю пересуваються величезні збройні загопи, а військові дії, що охоплюють Східний Крим, викликають занепад заморської торгівлі Боспору³⁷. У 332 р. припиняється карбування боспорських монет, а господарське життя міст все більше натуралізується³⁸.

Саме цей напрямок проникнення готських племен спричинив значні міграції людей у межах Боспорської держави, що, у свою чергу, позначилося на етнічній структурі населення, яке залишилося після готського розгрому міст. Основний напрямок міграцій простежується з районів Нижнього Дону і Горгіппії в міста європейського Боспору³⁹.

Можна також припустити, що в результаті великих спустошень останньої третини III ст. н.е. через напади племен готського союзу занепали майже всі невеликі міста і поселення європейської частини Боспору, так що західний кордон держави в VI ст. н.е. проходив по безлюдних місцях, чим і пояснюється його нестійкість⁴⁰.

Нарешті, третій шлях германського проникнення проходив від гирла Дніпра до північно-західних берегів Таврики. Ця експансія до Криму відбувалася одночасно з першим шляхом. Мабуть, та частина готів, яка вирушила морем від гирла Дніпра і через Перекопський перешийок, досягла півострова раніше, ніж готські дружини через Азовське море потрапили на європейський Боспор. І цим можна пояснити те, що в Центральному і Південно-Східному Криму скарби римських монет були зариті раніше від скарбів Боспору⁴¹.

Переправившись на Кримський півострів, готи могутнім валом спустошень проходять по степових просторах Північно-Західної Таврики, змітаючи на своєму шляху прибережні поселення. І хоч подекуди незначні сліди життя зберігаються, відтоді ці населені пункти фактично припиняють своє існування⁴². Долю прибережних землеробських поселень розділяють Керкінгіда і Калос Лімен⁴³.

³⁶ Античные государства Северного Причерноморья. С. 20.

³⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. С. 463.

³⁸ Яковсон А. Л. Средневековый Крым. М.: Ленинград, 1964. С. 6.

³⁹ Данышин Д. И. Танаиты и танаисцы во II-III вв. н. э. // Краткие сообщения Института Археологии АН СССР М., 1990. Вып. 197. С. 56.

⁴⁰ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. С. 11.

⁴¹ Высокская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму // Проблемы скифской археологии. М., 1971. С. 160.

⁴² Щеглов А. И. Северно-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978. С. 135; Его же. Раскопки городища Тарпанчи в 1960 г. // Сообщения Херсонесского музея. Симферополь, 1963. Вып. 3. С. 71-73.

⁴³ Щеглов А. И. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Ленинград, 1968. С. 342.

Під тиском готів населення цієї області відтіснене до гірської південно-західної частини півострова, де з'являються поселення і пов'язані з ними могильники: Інкерман, Мангуш, Озерне II, виникають такі поселення як Бакла, Мангуп-Кале, Ескі-Кермен та ін.⁴⁴

Археологічним відображенням цих подій стало поширення в Криму черняхівської культури. Матеріали черняхівських могильників свідчать про змішування германського населення з сармато-аланами. Цей процес можна прослідкувати в біритуальних некрополях пізньоримського часу в Південно-Західному Криму і в могильниках Керченського півострова⁴⁵.

Те, що сармати були складовою частиною готського союзу, підтверджує і опис Павліном Пелейським облоги міста Васати в Македонії. Автор вказує, що алани, перебуваючи в залежності від готів, використовували будь-яку можливість, щоб звільнитися від неї⁴⁶.

В гірському Криму у III ст. н.е. виникають поховання, які за обрядом аналогічні готським (біритуальні могильники на річках Бельбек та Чорній, в Хараксі і на схилі Чатирдагу), а також сарматським (могильники в Озерному і Заморському)⁴⁷.

Під ударами готських дружин занепадає більшість поселень Скіфської держави — на їх руїнах життя більше не відновлюється. Лише біля Херсонеса деякі городища, наприклад Тас-Тепе⁴⁸, існують до IV ст. Готи не зачепили і самого Херсонеса. Цьому сприяло його ізольоване географічне розташування, міцні кріпосні стіни і частина римського гарнізону, яка перебувала в місті до кінця III ст. н.е.⁴⁹ Можливо, і самі варвари були зацікавлені в збереженні Херсонеса як торговельного міста.

Наступну історію готів у Криму на підставі існуючих джерел пов'язують із готами-тетраакситами Боспору (Proc. Caes. De bello gothico, IV, 4-5)⁵⁰ і так званими готами області Дорі (Proc. Caes. De aedificiis, III, 7)⁵¹.

На думку А. Васильєва, ці готські групи були двома гілками однієї і тієї ж кримської групи готів⁵² (Proc. Caes. De aedificiis, III, 7). Можемо погодитися з цією тезою, хоча різні напрямки руху готів в неоднорідному етнічному і ландшафтному середовищі, безумовно, наклали на них певний відбиток. Це підкреслив С. Стржелецький, вказавши, що істотним складником був тавро-скіфський елемент⁵³.

⁴⁴ Кутайсов А. И. Городище первых веков н. э. на горе Тас-Тепе в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э. К., 1983. С. 144-149; Высокская Т. Н. Поздние скифы... // Проблемы скифской археологии. С. 160.

⁴⁵ Пиоро И. С. Крымская Готия: очерки этнической истории... С. 43.

⁴⁶ Гарлойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966. С. 120.

⁴⁷ Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII в. н. э. К., 1987. С. 193.

⁴⁸ Кутайсов В. А. Городище первых веков нашей эры... С. 144-149.

⁴⁹ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Ленинград, 1948. С. 129.

⁵⁰ Procopius Caesariensis. Bellum Gothicum / Ed. I. Hauri. Lipsiae, 1905. Vol. II.

⁵¹ Procopii Caesariensis. De aedificiis // Opera omnia / Rec. I. Hauri. Lipsiae, 1916. Vol. 4. B. 7 (reprint 1964).

⁵² Vasilev A. A. The Goths in Crimea. P. 68-69.

⁵³ Стржелецкий С. Ф. Раскопки в Инкермани в 1940 году // Советская археология. М., 1947. Т. 9. С. 300-302.

Розглянувши питання про появу готів на Кримському півострові у III ст. н. е., наголошуємо, що експансію до Криму здійснювали різні германські групи, серед яких у першу чергу можна виділити остготів — племена з надзвичайно розвинутою королівською владою⁵⁴. Очоливши варварські племінні об'єднання в Північному Причорномор'ї, остготи стають могутньою силою в цьому регіоні — вони проникають до Криму з півночі і північного-сходу та роззосереджуються вглиб території і вздовж берегів Таврики, концентруючись переважно у двох регіонах півострова: на європейському Боспорі і в області Південно-Західного Криму. Ці райони накладають певний відбиток на їхній етнічний склад та подальшу історію.

У результаті германського руху припиняє існування більшість поселень скіфських племен, занепадають міста європейського Боспору, а Чорне море на декілька десятиліть стає небезпечним через дії піратів.

Однак проникнення готів до Криму мало і дуже важливі культурні наслідки для всієї маси чорноморських готів, передусім через поширення серед них християнства. Воно з'явилося тут близько середини III ст. н. е., задовго до виникнення аріанства. Перебуваючи у Тавриці, готи увійшли в безпосередній контакт з індоіранським населенням та населенням античних міст і отримали могутній імпульс для розвитку від античної цивілізації. Вони стали своєрідними посередниками між античним світом, впливу якого так яскраво відчувались у Криму, і більш західними районами.

⁵⁴ Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса, 1922. Ч. 1. С. 16.